

Samirə Adəm qızı Əmrahova

Cəlilabad rayon Göytəpə şəhər 1 nömrəli tam orta məktəb, müəllim
afrodita2014@gmail.com

Elnarə Zakir qızı Həsənova

Cəlilabad rayon Göytəpə şəhər 1 nömrəli tam orta məktəb,
fənn metodbirləşməsinin rəhbəri
nurlanahesenova2003@gmail.com

ABAY KUNANBAYEVİN “QARA SÖZLƏR” ƏSƏRİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə qazax yazılı ədəbiyyatının banisi Abay Kunanbayevin yaradıcılığından bəhs olunur. “Qara sözlər” (“Əqliyyə”) əsərinin adı və janrı ilə bağlı fikirlər müzakirə edilir. Əsərin məzmunu daha geniş təhlil edilir. Kunanbayevin gələcək nəsillərə ünvanladığı nəsihətlər müxtəlif mövzular ətrafında ümumiləşdirilir. Ədibin din, əxlaq, elm, təhsil, insan həyatı kimi mövzularla bağlı düşüncələri nəzərdən keçirilir. Onun əsas etik ideali olan “Adam bol!” (“Adam ol!”) ifadəsi açıqlanır. Abay Kunanbayevin qaldırdığı problemlərin müasir cəmiyyətdə də aktuallığı qeyd olunur.

Açar sözlər: *Abay Kunanbayev, nəsihətlər, “Qara sözlər”, maarifçi, qazax şairi, düşüncələr, ədəbiyyat*

The artistic features of “The Book of Words” by Abai Qunanbaiuly

Summary

This paper introduces the works of Abai Qunanbaiuly the founder of Kazakh written literature. Thoughts on the title and genre of “The Book of Words” are discussed. The content of the work is analyzed in more details. Kunanbayev’s edifications for future generations are summarized around various topics. The author’s thoughts on religion, morality, science, education, human life are considered. The article reveals the basic ethical ideal of Abai expressed by the phrase «Be human!» It is noted that the problems raised by Abai are relevant in modern society.

Key words: *Abai Qunanbaiuly, guidance, “The Book of Words”, educator, Kazakh poet, reflections, literature*

Giriş

Qazax xalqının görkəmli nümayəndəsi, maarifçi, dövlət xadimi, fəlsəfəçi, istedadlı bəstəkar, qazax yazılı ədəbiyyatının banisi, şair Abay Kunanbayev təkcə qazax xalqının deyil, o cümlədən bütün müsəlman türk dünyasının mənəvi dayaqlarından biridir. Feodal patriarxal bir mühitdə böyümüş, dogma xalqının mental dəyərlərinə sadıq qalan bu dahi şəxsiyyət eyni zamanda Şərqi və Avropanın düşüncə tərzini, dünyagörüşünü sintez edərək, Qazax ədəbiyyatına demokratik yeniliklər gətirərək cəmiyyətdə mövcud olan problemlərin həlli yollarını göstərmək və öyrətmək istəyirdi.

Abay Kunanbayev 1845-ci ilin 10 avqustunda Qazaxıstanın Semey vilayətinin Jidebay kəndində anadan olmuşdur. Onun atası Kunanbay Tobıkdı qəbilə başçısı idi. Anası Ulcan Abayın mehriban, nəzakətli, diqqətli xasiyyətinə görə onu “Abayım” deyə çağırırdı. Sonralar qəbilədə də hamı ona bu adla müraciət edirdi.

İlk təhsilini kəndində alan Abay 10 yaşında Semey şəhərindəki Əhməd Rza mədrəsəsində, sonra isə burada fəaliyyət göstərən rus məktəbində davam etdirib və rus dilini öyrənib. 13 yaşı olarkən atasının həcc ziyarətinə getməsi və Tobıkdı qəbiləsinin rəhbərliyinin onun üzərinə düşməsi ilə əlaqədar Abay təhsilini dayandırmağa və kəndə qayıtmalı olur. Bu illərdə o öz xalqını yaxından tanımaq imkanı əldə edir, idarəetmə və siyasət işləri ilə məşğul olmağa başlayır. Siyasi gücünü səhv və haqsız halların aradan qaldırılmasına yönəldən Abay bu işdə həm atası, həm qəbilə tərəfindən sərt münasibətlə üzləşir. Nəticədə o, 1873-cü ildə atasından ayrılır.

Abay ədəbi yaradıcılığa hələ məktəbdə oxuyarkən şeirlə başlayır. O, 1886-cı ilədək təxəllüsdən istifadə edir, 1886 –cı ildə yazdığı “Yaz” adlı şeirində isə ilk dəfə öz adını qeyd edir. Ədibin dünyagörüşünün, mənəvi dünyasının formalaşmasında qazax şifahi xalq ədəbiyyatı, Şərq poeziyası, Quran, rus və Avropa ədəbiyyatı kimi qaynaqların rolu danılmazdı. Semipalatinskda mədrəsədə təhsil alarkən o, Şərqi mütəfəkkir sənətkarları olan Sədinin, Nizaminin, Füzulinin, Hafizin, Ruminin, Caminin əsərləri ilə yaxından tanış olmuşdu, belə ki, bu əsərlər tədris vəsaiti kimi istifadə edilirdi. Quranla bağlı fəlsəfi-dini motivlər isə Abayın düşüncəsinin mənsub olduğu dinlə sıx əlaqəsini nümayiş etdirir. Şairin düşüncəsinin demokratik istiqamətdə formalaşmasında Semipalatinskda tanış olduğu siyasi sürgünlər E. Mixaelis, A. Leontyev, S. Qross kimi rus ziyalıların da rolu olmuşdur. Rus dilində olan tərcümələrinin sayəsində Abay öz xalqını İ. Krilovun təmsilləri ilə, A. Puşkinin “Evgeni Oneqin” poeması ilə və sevimli şairi olan M. Lermontovun şeirləri ilə tanış edir.

1882- 1886-cı illərdə ədib ən gözəl əsərlərini yaradır. Qazax şifahi xalq poeziyasını mükəmməl bilən Abay ənənəvi qazax şeirini forma və məzmunca təkmilləşdirir və yeniləşdirir. Abaydan əvvəlki dövrdə qazax şeirində sadəcə “ qara ölen” və “jır” adlı iki ölçü mövcud idi. Abay isə qazax şeirinə on yeddi dəyişiklik gətirir, qazax dilinin alınma sözlərdən təmizlənməsi üçün çalışır.

Abay Kunanbayev özünün ən ciddi və yetkin düşüncələrini “ Qara söz” adlanan , 45 nəsihətdən ibarət olan əsərdə ümumiləşdirmişdi. Mənalı , keşməkeşli, itkilərlə dolu həyat yaşamış söz ustası sonrakı nəsillərə öz “mənavi vəsiyyətini” məhz bu əsərlə etmişdi. Əsər ilk olaraq öz adı ilə diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, bu əsər iki adla – “Qara söz ” və “ Əqliyyə” –adları ilə tanınır. Dilek Kaplankıran göstərir ki, “qara söz” qazax ədəbiyyatında “düz yazı, nəsr” deməkdir. “ Aynı zamanda ünlü Kazak aydını Abay Kunanbayev”in eserinin adıdır və Kunanbayev”den başqa hiç kimse eserine bu ismi vermemistir ” (4, 1809). Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, türkçülükdə “ qara” sözü müxtəlif mənalar ifadə edir. Belə bir fıkır mövcuddur ki, “ Qaraxan , Qaragünə, Qarakişi ” və s. adlarda “ qara” sözü xaqanlıqda xanların tituluunu bildirir. Digər düşüncəyə görə, “qara” “ titul” yox, “ böyük, başçı ” deməkdir. “ Qara ” sözünün “qorxunc, dəhşətli, vahiməli, zəhmli, olduqca qorxulu, çox dəhşətli ” epitet kimi istifadə olunması ilə yanaşı, “ cəsarət və güclük damğası ” mənası daşıdığını söyləyənlər də var (2). İsmet Cemiloğlu “Dilimizdəki “ kara” keliməsi hakkında” məqaləsində “kara qış, kara sevdə, kara kuvvet” söz birləşmələrində “ kara” sözünün “ qüdrət, qüvvət, şiddət ” mənalarının ifadə etdiyini bildirir. (3 , 25). Düşünürük ki, əsərin adındakı “qara” sözü əsərin təkcə nəsr üslubunu deyil, o cümlədən də müəllifin qüdrətli, şiddətli söz vasitəsi ilə xalqına öz fikirlərini çatdırmaq niyyətini əks etdirir.

“ Əqliyyə” sözünə gəldikdə isə, o, ərəb sözü “əql”-“ağıl,şüur, düşüncə” sözündən əmələ gəlib və “ düşüncələr” kimi tərcümə olunur. Lakin bu düşüncələr Abayın özü ilə bölüşdüyü fikirlər, monoloqlardır. Q.Qaçevin qeyd etdiyi kimi, “Qara sözlər” həm etiraflardır, həm nəsihətlərdir (6, 273).

“Sözlər” xarakteri və həcminə görə də fərqlənirlər. “ Otuz səkkizinci söz” ən irihəcmli və konkret olaraq din, elm və etikaya həsr olunub. “ İyirmi səkkizinci söz” Sokratın şagirdi ilə söhbəti formasında verilib. “ Otuz yeddinci söz” isə iyirmi üç aforizmdən ibarət olan Abayın bir başa müraciətləri, nəsihətləridir. Müəllif əsərinin yazılma səbəbini “ Birinci sözdə” belə izah edir : “ Ağılıma gələn ...düşüncələrimi bir-bir kağıza köçürüm, ağ kağızla qara mürəkkəbi əlimə alım. Hər kimsə bu yazdıqlarımın içində yararlı söz tapsa, yazıb götürsün və ya oxusun. Əgər yazdıqlarım yararlı deyilsə, sözlərim özümündür dedim və sonda bu qərarı verdim ”.

“Qara sözlərin ” əhatə etdiyi mövzu diapozonu çox genişdi. Abay doğma xalqının həyatını, tarixini, dinini, düşüncəsini ümumbəşəri dəyərlər prizmasından təhlil edərək xalqına doğru inkişaf yolu seçməkdə kömək etmək istəyir. O, insanın həyatı və ölümü, həyatının mənası, dünyada mövcudluğu kimi suallara cavab tapmağa çalışır. Abayın “ sözləri” dərin mənalı nəsihətlərdir. Həyatın qanunlarını dərk etmiş bu müdrik şəxsiyyət zəhmət, elm, bilik, mədəniyyət, doğma dil, xalqlararası hörmət və dostluq haqqında dərinləndirən düşüncə, öz nəsihətlərini verir. Abay xalqına alovlu məhəbbət bəsləyən maarifçi kimi qazax xalqının taleyinin öz əllərinə alacağına inanır.

Ədib yazır: “ Ümidini yalnız iradəsiz itirir. Axı həqiqətdir ki, dünyada daimi olan heç bir şey yoxdur, deməli, pislilik də əbədi deyil. Məgər sərt, çox qarlı qışdan sonra çiçəklənən, bol sulu, gözəl yaz gəlmir? ” o düşünür ki, ümid baxışını gələcəyə yönəldərək yaşamaq lazımdır, cahilliyə, vicdansızlığa, ikiüzlülüyə, alçaqlığa, acgözlüyə, başqalarının hesabına yaşamağın əleyhinə çıxış edir. İnsanlar arasında qarşılıqlı inamın itməsi, düşməncilik və nifrətin hökm etməsi onu heyifsiləndirir. “ Xoşbəxtlik görmədən, bir- birini təqib edərək, bir-birinin qarşısında lovğalanaraq, biz itiririk yazıq həyatımızı, xoşagəlməyən hərəkətlərlə onu məhv edirik, quma, çürümüş ciyəyə dəyər vermədiyimiz kimi ona dəyər vermirik, lakin nə zaman ki, o, sonuna çatır, ağlayırıq və olan bütün var-dövlətimizə həyatımızın bir gününü ala bilmirik ”. İnsanların ən böyük düşməni qeybət, aldatma, hiyləgərlik, tənbəllik və bədxərclikdir və bunlardan uzaq durmaq lazımdır. Beş mənavi keyfiyyət isə- səy, zəhmət, dərinləndirən düşüncə, xeyirxahlıq, nəfsini qoruma- insanı yüksəldən keyfiyyətlərdir. Onları dəstəkləmək və inkişaf etdirmək lazımdır. Onun fikrincə, əsl insanın düşüncəsi və əməyi mükəmməl olmalıdır. Əsl insan kainatın görünən və görünməyən sirlərini açmağa , özünə izah etməyə, maraq dairəsini daim genişləndirməyə çalışmalıdır. Din və əxlaq haqqında danışarkən Abay qeyd edir ki, həqiqi iman Allah Təalanın yeganə qüdrət sahibi olmasına olan inamdır. Həqiqi imanı özündə qorumaq üçün insana cəsur ürək, möhkəm iradə, öz gücünə inam lazımdır. Dərrəkəli, imanlı insan həyatdakı borcunu xeyir işləri görməkdə bilməlidir. “ Sən başa düşməlisən və inanmalısən ki, xeyr və şər Allah tərəfindən yaradılıb, lakin O, onları törətmir. Allah var-dövləti və kasıblığı yaradıb, lakin O, insanları kasıb və varlı etməyib. Allah xəstəlikləri yaratdı, lakin O, insanları onlardan əzab çəkməyə məcbur etmir ” , - bu sözlərlə Abay insanların həyatda hər şey üçün cavabdeh olduqlarını bildirir. “Otuz dördüncü sözdə” ədib yazır: “ O kəs, kim ki, yer üzündəki sevinci və qəmi axirət dünyasının qayğı və sevinclərindən üstün tutur, o, müsəlman deyil”.

Dini-imanı olanın abırı da olar. Abır insanı daxildən öz günahını boynuna almağı məcbur edən və özünə cəza hökmü çıxaran ləyaqətdir. Allah insana öz səkkiz xüsusiyyətlərindən bəxş edib. Bunlar: həyat, elm, qüdrət, həssaslıq, istək, söz, yaradıcılıq, sayıqlıqdır. Həqiqət ədalətin simasıdır, xoş niyyət mərhəmətin simasıdır, ağıl elmin simasıdır. Bu keyfiyyətlər peyğəmbərə, ondan sonra imamlara, daha sonra alimlərə və əsl müsəlmanlara

xasdır.12-ci sözdə Abay yazır ki, imanı gücləndirmək üçün başlıca şərtlərdən biri elm öyrənməkdir. Elmi öyrənməyə başlayıb yarıda qoyan insan lənətlənər, ibadəti də qəbul olmaz. İnsan sosial varlıqdır. Buna görə də “dünyada tək qalan insan ölü kimidir” (37-ci söz). Lakin bu o demək deyil ki, hər kəs dost ola bilər. “ İnsaqlığa dost olan hər kəs dostdur” (34-cü söz).

Nəticə

Abay Kunanbayevin mənəvi prinsiplərini onun məşhur “ Adam bol!” (“Adam ol!”) ifadəsi ilə ümumiləşdirmək olar. Əsl insan zəhmətkeş, biliyə, müdrikliyə can atan, vicdanlı, hər şeydə ölçü bilən, özünü tərbiyə edən və özünə nəzarət edəndir. Və tam əminliklə söyləmək olar ki, Abay Kunanbayevin “Qara sözlər” əsərində insanlara aşılacağı bu ideyalar 100 ildən çox vaxt keçsə də, öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Ayan E. Bir devrin aynası. Abay Kunanbay ve “ Kara sözler”. Ahmet Yesevi Üniversitesi. Ankara, 2017.
2. Qara. Wikipedia (<https://az.m.wikipedia.org>)
3. Cəmioloğlu İ. Dilimizdəki “ kara” kelimesi hakkında (<https://docplayer.biz.tr>).
4. Kaplankıran D. Kazak türkçesinde edebiyatla ilgili terimler. Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi. Dil5 (26). 2016. S. 1809.
5. Абай Кунанбаев. Большая российская энциклопедия (<https://bigenc.ru>).
6. Гачев Г. Национальные образы мира. Евразия- космос кочевника, земледельца и горца. М., 1999, С. 273.
7. Каратаев М. К. Абай и его « Гаклия » (abai.kaznu.kz).